

**SAVAŞ GEMİSİNDE YORTU ÂYİNİ:
GAYRİMÜSLİM OSMANLI NEFERLERİNİN
İBADET HAKLARI**

UFUK GÜLSOY
(Marmara Üniversitesi)

Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren bazı askerî görev ve hizmetlerde gayrimüslimlerden de faydalandığını biliyoruz. Aslında Osmanlılar, kural olarak, askerlik görevini müslümanlara ait dinî bir vecibe ve yükümlülük olarak kabul etmek ve muvazzaf orduyu müslümanlardan teşkil etmekle birlikte¹, fetihler ve savaşlar sebebiyle asker ihtiyacının arttığı büyüme ve genişleme yıllarında bu genel kuralın dışına çıkarak, “askerî nitelikli hizmetlerde” müslüman olmayanları da istihdam etmekte bir sakınca görmemişlerdir.²

Bu uygulamanın ilk örnekleri, komşu hristiyan devletlerden ikili anlaşmalarla sağlanan “savaşçı askerler” idi. Mesela, I. Murad'ın ordusunda, vergiye bağlanmış beyliklerin gönderdikleri çok sayıda hristiyan asker vardı. Bunlar yalnız Anadolu seferlerinde değil, Kosova meydan muharebesinde

¹ Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin 1826'ya kadar muvazzaf ordusu olan Kapıkulu Ocakları, 18. yüzyıla kadar hristiyan kökenli devşirmelerden oluşturulmuştu. Ancak, bu devşirmelerin hiçbiri hristiyan kimlikleriyle orduya dahil edilmez, önce müslüman edilir, ardından da uzun bir eğitim ve terbiye aşamasından geçirilirdi. Bu süreç sonunda iyi birer müslüman olduklarına kanaat getirildiği takdirde ocağa alınırlardı. En azından devşirme sistemin iyi işlediği dönemlerde aksini düşünmek mümkün değildi.

² Bu konuda tafsilat için bkz. Robert Anhegger, “Martoloslar Hakkında”; *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1(1942), 282-320; Milan Vasic, “Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar”, çev. Kemal Beydilli, *Tarih Dergisi*, 31(1978), 47-64; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986.

(1389) de Osmanlı kuvvetlerinin yanında yer almışlardı.³ Keza, Yıldırım Bayezid'in Ankara savaşına (1402) katılan ordusunda Sırp askerleri⁴, II. Murad'ın kuvvetleri içinde de Sırp despotluğu, Arnavutluk ve Bulgaristan'dan gönderilmiş hristiyan sipahi ve askerler bulunmaktaydı.⁵

Rumeli fethinin genişlemesiyle birlikte bu ilk dönem uygulamalarını terk eden Osmanlı Devleti, yerli Hıristiyan unsurlardan yararlanmaya başladı. Bu politika devlete, Balkanlar'daki eski askerî teşkilatlar içinde yer almış hristiyan gruplardan birçok konularda faydalanma imkânı sağladığı gibi, aynı zamanda bu unsurların fetihler karşısındaki olası direnişlerini de kırarak bölge halklarının Osmanlı sistemine entegrasyonlarını kolaylaştırmıştı.⁶ Rumeli coğrafyası gibi gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde Osmanlı idaresinin geniş kitleler tarafından kısa sürede kabullenip benimsenmesinde devletin bu "istimaletçi"⁷ yaklaşımın büyük etkisi olduğu âşikardır. Balkan toplulukları üzerindeki eski angaryaların kaldırılması, adil bir vergi ve yargı sisteminin devreye sokulması, bölge hristiyanlarının ellerindeki kadim toprakların yine onların tasarruflarına bırakılması, fetih öncesinin asil sınıfları ve askerî unsurlarına Osmanlı düzeni içinde eski statülerine uygun yeni mevkiiler verilmesi gibi uygulamalar hep aynı yaklaşımın birer sonucu idi. İstimaletçi yaklaşım, devletin farklı ırk, renk, din ve mezheplerden oluşan tebaasıyla uzlaşmasını sağladığı gibi, Osmanlı idaresinin değişik mekân ve coğrafyalarda kökleşip varlığını uzun yüzyıllar sürdürebilmesinde de önemli rol oynamıştı.

Bilhassa 15, 16 ve 17. yüzyıllarda gerek timarlı sipahi ve gerekse voy-nuk, martolos, eflak veya başka isimler altında askerî ve sivil görevlerde bulunan yerli hristiyanlar vardı.⁸ Bu gruplar, düşman hatlarına akınlar düzenlemek, keşif ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmak, seferlere katılmak, kale bekçiliği, muhafızlık, gemi mürettebatlığı ve kolluk kuvvetliği yapmak gibi hizmetlerde

³ Halil İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1993, 73.

⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1982, 311.

⁵ İncılık, *aynı eser*, 73.

⁶ Halil İncılık, "Mehmed II", *İA*, VI, 518-519.

⁷ İstimalet için bkz. Mücteba İlgürel, "İstimalet", *DİA*.

⁸ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, 2052/11. İncılık, *aynı eser*, 103-104; İncılık, "Mehmed II", 518-519; Yavuz Ercan, *aynı eser*, 2.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967, 79 vd.

yüzyıllarca istihdam edilmişlerdi.⁹ Klasik döneme ait arşiv kayıtları, devletin gayrimüslimlerden, topçuluk, tüfenkçilik ve zenberekçilik gibi teknik birimlerde de istifade ettiğini açıkça göstermektedir. Bilhassa ilk devirlerde Osmanlı kale topçuları arasındaki hristiyan sayısı dikkat çekicidir. 1488'de Semendire kalesindeki elli topçudan otuzikisi gayrimüslimdir. 1492'de Hıram kalesinde bulunan topçulardan çoğu müslüman değildir.¹⁰ Keza, aynı yüzyılda, Reseva, Niğbolu, Holovnik, Novaberda, Güğercinlik, Semendireve Braniçeva'daki topçu, tüfenkçi, zenberekçi ve yaycılarının ekserisi yine gayrimüslimdir.¹¹ Gayrimüslimler, yukarıda zikredilen askerî alanlar dışında, donanma ve Tersane-i Âmire'de de geniş şekilde istihdam imkanı buluyorlardı. Osmanlı Devleti'nde, ilk dönemlerden itibaren donanmaya ait gemiler ve tersanelerde ustalık gerektiren teknik işlerde çalıştırılan pek çok hristiyan vardı. Bunlar armadorluk ve kürekçilik dışında, tersanede mühendis, mimar, direkçibaşı, burgucu, bıçakçı, kalfa, ahenger, marangoz, kalafatçı, benna, makaracı; gemilerde aylakçı, gabyar, marnel, tüfenkendaz ve kalyoncu olarak görev yapıyorlardı.¹² Mesela daha 16.yüzyılda Osmanlı donanmasında kürek çeken hristiyanlar bulunuyordu.¹³ Daha sonra bu kürekçilerin sayısı giderek çoğaldı. Devlet, özellikle adalar ve kıyı bölgelerinde yaşayan hristiyan reayanın denize ve denizciliğe olan ülfetleri nedeniyle, donanma ve Tersane-i Âmire'deki müslüman işgücü açığını onları devreye sokarak telafi ediyor, bu konuda tecrübe ve bilgilerinden yararlanıyordu. Gayrimüslim reaya ve esnaf kendilerinden talep edilen kürekçi veya gemicileri "ocaklık" olarak aynı veya nakdî bedel şeklinde vermek zorundaydı.¹⁴

18. yüzyılda, Hristiyan kürekçi ve denizciler genelde üç veya altı aylık süreler için ücret mukabilinde toplanıyor, bu sürenin sonunda da serbest bırakılıyorlardı. Sözelimi aylakçılar, daimî maaşlı askerler olmayıp, gemilerin denize çıkacakları zaman altı ay için temin edilen ücretlilerdi. Bunların içinde

⁹ BOA, MAD, 2052/11.

¹⁰ BOA, Kamil Kepeci (KK), 4725/12-13.

¹¹ MAD, 11/252, 255; MAD, 11/63a, 68a; İnalçık, aynı eser, 82, 112.

¹² BOA, Cevdet-Bahriye (CB), 1611; CB, 436; CB, 309; CB, 136; CB, 783; CB, 1024.

¹³ Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, 484, 487-488, 493; Ali İhsan Gencer, Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867), İstanbul 1985, 235; İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara 1992, 187.

¹⁴ Bostan, aynı eser, 187 vd.

Mariner-i Rum ve Ermeni olarak isimlendirilenler hristiyandı. *Gabyarlar* da yelkenlere bakan ve yelkenleri açarak armaları muhafaza eden gemicilerdi. Bunlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Natika adaları halkından ücretle alınıyordu. Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı sırasında, arma hizmeti gördürmek amacıyla Suluca ve Çamlıca hristiyanlarından *gabyar* ve *marnel* sınıfı oluşturulmuştu. Marneller arasında Rumlar'dan başka Ermeniler de bulunuyordu.¹⁵

1821 Mora isyanına kadar donanma hizmetlerinde Rumlar hep ilk sırada yer aldı. 1787-1788'de donanma kalyonlarında çalıştırılmak üzere Rum ve Ermeniler'den toplam 2500, ertesi yıl ise 2200 kişi toplandı.¹⁶ 1790 baharında denize açılan Osmanlı donanmasında 2200 kürekçi ve gemici hristiyan vardı. Bunların 1700'ü Rum, gerisi Ermeni idi.¹⁷ 1798 Eylül'ünde ise üç ay süreyle donanmada görevlendirilmek üzere Ermeni Patrikliğinden 200 genç denizci istenmişti. Bunların her birine ayda beşer kuruş ücret ödenecek ve üç ayın sonunda evlerine dönmelerine izin verilecekti.¹⁸ Üç veya altı ay boyunca denizde kalacak ve bu süre içinde belki karaya hiç ayak basamayacak olan bu insanların gemilere binerken kafalarında taşıdıkları düşüncelerinden biri de, kuşkusuz, seyir sırasında âyin ve ibadetlerini nasıl yapacakları olmalıydı. Müslümanlar için gemilerde muvazzaf imamlar¹⁹ olduğundan problem teşkil etmeyen ibadet konusu, aynı gemilerdeki mütedeyyin hristiyanlar için pekala mesele olabilirdi. Çünkü bu insanlar, en azından yortu günlerinde olsun kendilerine âyin yapma izni verilmesini bekleyebilirlerdi. Acaba devlet veya donanma komutanları bu konuda hristiyanlara yönelik özel bir uygulama, bir düzenleme yapmış mıydı? Veya, hristiyanlardan gelebilecek bu tür talepler önceden düşünülerek pratik bazı çareler bulunmuş muydu? Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa'ya göre Osmanlı Devleti bu sorunu çok önceden çözmüştü. Paşa'ya ait bir belgeden²⁰, Osmanlılar'ın, gemilerde

¹⁵ Uzunçarşılı, *aynı eser*, 484-488.

¹⁶ *CB*, 546.

¹⁷ *CB*, 546.

¹⁸ *CB*, 283.

¹⁹ BOA, *İrade-Dahiliye*(İD), 7491; Gencer, *aynı eser*, 285. Osmanlı Devleti'nde imamlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001.

²⁰ BOA, *İrade- Mesail-i Mühimme* (İ.Mes. Müh.), 363 (31 Ağustos 1847). Halil Rıfat Paşa, Koca Hüseyin Paşa'nın yanında yetişmiş ve aralıklı olarak dört defa kaptan-ı

istihdam edilen hristiyanların âyin sorunlarına nasıl bir çare bulduklarını öğreniyoruz. Buna göre, Osmanlı filosundaki hristiyan armador, kürekçi ve esirlerin deniz üzerinde âyinlerini yapabilmeleri amacıyla eskiden beri gemilerin zindan denilen bölümlerinde veya iç kısımlarında birer küçük *mabed* yeri bulunduruluyordu. Bu *mabedler* sâyesinde, seyir planı veya güvenlik sebebiyle karaya çıkarılamayan hristiyan denizci ve tayfalar günlük dualarının yanında, kutsal günlerde topluca ibadet ediyorlardı. Koca Hüsrev Paşa (öl.1855) ile eski kaptan-ı deryaların çok iyi bildikleri bu uygulama 1821 Mora isyanına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra Rumlar aleyhine oluşan toplumsal reaksiyonun da etkisiyle yerli ve yabancı hristiyanlar donanma hizmetlerinden uzaklaştırılarak yerlerine Müslüman bahriyeliler getirilmişti:

*"...ez-kadîm donanma-yı hümayûnda bulunan re'ayâ ve esirler için derûn ve zindân-ı sefnede ma'bed ta'yîniyle icrâ-yı âyin eylemelerine irâe-i rûy-ı müsa'ade ve ruhsat tecvîz-gerde-i saltanat-ı seniyye-i ebed-müddet ve hatta devletlü übbebetlü Hüsrev Paşa hazretleri senâkârlarının ve sâir eski kapudân ve memûrînin ma'lûmları olduğu vechile bu husûs yakın zamânlara kadar cârif olur bir adet iken mu'ahharen cümle bahriye takımı İslâm'dan tertîb olunarak frenk ve rum armadorları terk olunmuş..."*²¹

Gayrimüslimler 1821-1835 döneminde donanmada istihdam edilmedi. Osmanlı hükümeti, 1835'de askerlik hizmetini genelleştirme yolunda önemli bir adım atarak, o güne kadar sadece müslümanlardan karşılanan donanmanın asker ihtiyacının bir kısmını bundan böyle hristiyanlardan almaya karar verdi. Karar, imparatorlukta bütün hristiyanları kapsamayıp yalnızca belli bölgelerdekileri içine alıyordu. Kısa zamanda hazırlıklar bitirilerek *Hristiyan bahriye askeri* alınacak yerler belirlendi. Ülkenin genişliği göz önüne getirildiğinde bu yerlerin oldukça dar bir alanı kapsadığı ve özellikle denize uzak iç bölgelerde toplandığı görülüyordu.²² Seçilen yerlerin dikkat çeken bir diğer özelliği de buralarda yaşayan nüfusun Ermeni ağırlıklı olmasıydı. Anlaşılan, 1821-1829 yılları arasında patlak veren Mora isyanının Rum tebaa aleyhine oluşturduğu olumsuz hava o günlerde hâlâ dağılmamıştı. Karar gereği, 1835'de Sivas, Amasya, Erzurum, Hafik, Divrik, Tokat, Zile, Van, Ankara ve

deryalık yapmıştır. Bu göreve ilk tayini 1830-1832; ikinci tayini 1843-1845; üçüncüsü 1847-1848; dördüncüsü ise 1854-1855 yılları arasındadır.

²¹ Aynı belge.

²² *İD*, 16662, lef 22; Gencer, 235.

Nevşehir'den toplam 1098 Ermeni bahriye askeri olarak ilk kez orduya alındı. Ertesi yıl gayrimüslim tebaadan asker istenmedi. 1837'de ise, donanmanın artan asker ihtiyacını giderebilmek için hristiyanlardan yeniden asker celbine karar verildi. Bu defa kıyıya uzak iç bölgeler yerine, Trabzon, Canik ve Hüdavendigâr sancaklarına bağlı denize yakın ve Rum nüfusun yoğun olduğu kazalar tercih edildi.²³ Aynı yıl yayınlanan bir hatt-ı hümayun ile donanmada bahriye askeri olarak istihdam edilecek hristiyanlar hakkında uygulanacak esaslar açıklandı. Buna göre, hristiyan bahriye erleri beş yıl Osmanlı donanmasına ait gemilerde askerlik yapacak ve bu süre zarfında devlete cizye vergisi ödemeyeceklerdi. Bunun yanısıra hristiyan neferat, askerlikleri boyunca maaş, mâhiye, tayinat ve elbise alacak, beş yılın sonunda da terhis olacaktı. Terhis olduktan sonra bir daha askere çağrılmak yoktu. Fakat isteyenler tezkere bırakıp orduda kalabilirdi.²⁴ Donanmaya alınacak Hıristiyanlar 18-25 yaşları arasında, denize alışkın, kuvvetli Rum gençleri arasından seçilecek, bu özelliklerde yeterince Rum bulunamadığı takdirde ise açık, Ermeni Gregoryan ve Ermeni Katolikler ile kapatılacaktı. Hatt-ı hümayun, hristiyan bahriyelilerin seçilmesinden muayenelerine, görev sürelerinden ödeneklerine, muafiyetlerinden terhislerine kadar birçok konuya değindiği halde, bunların askerde âyinlerini nasıl yapacaklarına ilişkin bir söz söylemiyordu.²⁵

1837'den 1845'e kadar hristiyanlardan bahriye askeri celbine gerek görülmedi. Gayrimüslimlerin olanca muhalefetine rağmen 1845'de 142, 1847'de 834 hristiyan donanmaya alındı. 1847 yılı konumuz açısından önemli tartışmalara sahne oldu. Tartışmalar, Osmanlı donanmasındaki hristiyanların "âyin izni" talebiyle başladı: İçinde çok sayıda hristiyan bahriyelilerin bulunduğu Osmanlı donanması Ağustos ayı içinde Akdeniz'e gitmek üzere Yenikapı önlerinden hareket etmiş, beş günlük bir yolculuktan sonra akşam saatlerinde Gelibolu açıklarında demir atmıştı. Donanma, personel için gerekli su ve yiyecek ikmalı yapılanaya kadar, muhtemelen birkaç gün, burada bekleyecekti. İkmal çalışmalarının sürdüğü sırada ilginç bir gelişme olmuş, hristiyanlarca kutsal sayılan "yortu" başlamıştı. Bunun üzerine hristiyan neferat, Gelibolu kilisesindeki yortu âyinine katılmak için donanma kumandanı Halil Rıfat Paşa'dan izin istemişlerdi.²⁶ Kaptan Paşa, hristiyanların donanmada

²³ İD, 16662/23.

²⁴ İD, 16662/23.

²⁵ Aynı belge.

²⁶ İ.Mes.Müh., 363.

henüz yeni olup askerlik şartlarına tam alışamadıklarını bildiğinden, izin verdiğinde bazılarının kaçabileceklerini düşünüyordu. Paşa, hristiyanların asker nezâretinde kiliseye götürülmelerini de uygun bulmuyor, velev böyle bir şey yapılırsa bile, gayrimüslimlerin kiliseye girdikten sonra yine bir yolunu bulup firar edeceklerinden korkuyordu. Bu durumda firarileri aramak için Osmanlı askerlerini kiliseye sokmak, kutsal mahalleri tek tek aramak gerekecekti. Böyle olunca bu defa Hristiyan cemaat rencide edilecek, kaş yapalım derken göz çıkarılmış olacaktı.²⁷ Hristiyanların donanmada can-ı gönülden askerlik yapmadıkları açıktı.²⁸ Bundan dolayı, kaçmayacaklarını kimse garanti edemezdi. Zaten Bâbîâli, bu olasılığı düşünerek firarları önlemek amacıyla gemilerden izinsiz dışarıya çıkılmasını yasaklamıştı.²⁹ Halil Rıfat Paşa, zor ve bir o kadar da riskli bir karar arifesindeydi. Her şeye rağmen askerlerin de gönüllerini kırmak istemiyordu. Bir çıkış yolu bulabilmek için Gelibolu despotu ile kocabaşları gemiye çağırıtı ve hristiyan erlerin firar etmeyecekleri hususunda onlardan garanti almak istedi. Sorumluluk altına girmek istemeyen cemaat liderleri teminat veremedi. Bunun üzerine askerlerin kiliseye gitme talebini reddeden Kaptan Paşa, onun yerine daha güvenli ve pratik bir çözüm bularak, “*ta’ife-i merkûme âyinlerinden gerü kalubda beyne’l-mille külliyyen meyûs ve mahzûn olmasun için dışarudan bir papas getirilerek süfûn-ı hümmâyûn-ı şâhânenin santabarba*³⁰ *tabir olunur mahalleri tahliye ve perde keşidesiyle icrâ-yı âyin etmelerine ruhsat*”³¹ verdi.

Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa, bu büyük jest karşısında memnuniyetlerini dualarla ifade ettiği belirtilen Hristiyan erlerin davranışlarından etkilenmiş olacak ki, 31 Ağustos 1847’de Bâbîâli’ye gönderdiği bir yazıyla, donanmada görevli hristiyanlara yalnız gemiler demirliyken değil, papazlar vasıtasıyla seyir halindeyken de “*icrâ-yı âyin*” imkânı sağlanmasını teklif etti. Paşa, teklifinde, Hristiyan erlere verilecek âyin müsaadesinin onların askerliğe ve devlete ısındırılmaları açısından önemine dikkat çekerek, aslında bu tür uygulamalara Osmanlı donanmasının hiç de yabancı olmadığını, 19. yüzyıl ön-

27 Aynı belge.

28 Bu hükmü teyid eden çok sayıda örnek için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayun* (HH), 28133-A; HH, 28133-İ; HH, 28133-K; HH, 28133-E; HH, 28133-D; İD, 16662/22; İD, 16662/23.

29 BOA, HH, 28133-A.

30 *Santabarba*, savaş gemilerinde subay ve erlerin dinlenmesi için ayrılan yerdir.

31 *İ. Mes. Müh.*, 363.

cesinde savaş gemilerinde istihdam edilen Avrupalı ve yerli hristiyanlar için gemi mahzenlerinde ibadet yerleri tahsis edildiğini hatırlatıyordu. Dolayısıyla Paşa'nın bu önerisi bir "bid'at" veya yeni icat edilmiş bir fikir değil, kökü Osmanlı'nın ilk dönemlerine kadar inen eski ve güzel bir geleneğin devamı olarak takdim edilmekteydi.³² Kaptan Paşa, hristiyanlar için gemilere papazlar tayin edilmesi önerisinin eski hoşgörü geleneğini canlandıracağını düşünüyordu. Donanmada muvazzaf papazlar olduğu takdirde artık âyin için askerleri karaya çıkarmak veya dışarıdan gemilere din adamı getirtmeye lüzum kalmayacak, filo seyir halindeyken de yortular kutlanabilecekti. Üstelik papazlar yalnız yortu törenlerini değil, Pazar âyinlerini de gemilerde icrâ edeceklerdi. Papazlar sayesinde bundan böyle gemide vefât eden hristiyan askerlerin cenaze ve defin merasimleri de mezhep ve geleneklerine göre yapılabilirdi. Paşa'nın "âyin projesinde" hristiyan erlerin ibadet edecekleri mekânlar da belirlenmişti. Buna göre, gemilerde uygun birer kamera "mabed" olarak düzenlenecek, bu mabedin içine donanma tarafından sağlanacak kandiller ile Patrikhane'den istenecek dinî tasvirler yerleştirilecekti.³³

Halil Rıfat Paşa'nın bu ilginç önerisi, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından 15 Eylül 1847 'de olumlu bulunarak Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) arz edildi. Padişah, 18 Eylül 1847 tarihli irâdesinde, donanma demirliken dışarıdan papaz getirilerek hristiyan askerlere âyin yaptırılmasını uygun bulduğunu ifade ederken, gemilere papaz tayini konusunu ise incelemek ve görüş bildirmek üzere Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'ye havale etti.³⁴ Konuyu değerlendiren şeyhülislam, "*donanmaya ait gemilerde âyin yapılmasına müsaade etmenin yeniden birer kilise kurmak demek*" olacağını ileri sürerek projeye onay vermedi. Bunun üzerine Kaptan Paşa'nın teklifi geri çevrildi.³⁵ Bu tarihten sonra hristiyan bahriyelilerin gemilerde papazlar eşliğinde âyin yapmalarına bir daha izin verilmezken; donanmanın demirli olduğu vakitlerde *yortulara* tesadüf edildiğinde, hristiyan erlerin müslüman askerler eşliğinde karaya çıkarılıp kiliseye gitmelerine müsaade edildi. Bu uygulamanın en azından Halil Rıfat Paşa'nın kaptan-ı deryalığı sırasında sürdürüldüğü anlaşılıyor. Mesela, Ocak 1848'de Selanik açıklarında demirleyen Osmanlı filosundaki hristiyan askerler, kilisede yortu âyinine katılmışlar, ar-

³² Aynı belge.

³³ Aynı belge.

³⁴ *İ. Mes. Mith.*, 364.

³⁵ Aynı belge.

kasından da Selanik metropolidinin "devlete sadakatle hizmet etmeleri" hakkında verdiği vaazını dinlemişlerdi.³⁶

Hristiyan tebaasından 1847, 1851 ve 1852 yıllarında bahriye askeri almaya devam eden Osmanlı Devleti, 1852'den sonra bu geleneğe de son verdi. 1852 yılından askerlik hizmetinin bütün Osmanlı vatandaşları için zorunlu hale getirildiği 1909 senesine kadar donanmaya bir daha hristiyan asker sevk edilmedi.³⁷ 14 Mayıs 1855'de Bâbiâli, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) sebep olduğu asker ihtiyacının bir bölümünü gayrimüslimlerden karşılamak için cizyenin ilga edildiğini, müslüman olmayanların da askere alınacağını açıkladı. Karara göre, nüfusları daha fazla ve silaha alışkın olduklarından dolayı ordunun büyük kısmı müslümanlardan oluşturulacak, kalan bölümü ise gayrimüslimlerden teşkil edilecekti.³⁸ Kararın kamuoyuna duyurulmasından sonra Osmanlı hükümeti, Rumeli ve Anadolu'nun bazı yerlerinden hristiyan asker toplamak için harekete geçti ise de, gösterilen tepkiler üzerine geri adım atarak uygulamayı ertelemek zorunda kaldı.³⁹ Askerlik konusu 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nda da yer aldı.⁴⁰ Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de bununla ilgili uzun müzâkereler yapıldı.⁴¹ Görüşmeler sonunda, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından her sene 3500 kişinin askere alınması kararlaştırıldı. Ancak kararın uygulanabilmesi için öncelikle gayrimüslim askerlerin istihdam programı ile âyin nizamnamesinin hazırlanması gerekiyordu.⁴² Bu iş, gayrimüslimlerin dinî ve mezhebî çeşitlilikleri göz önüne alındığında hiç de kolay değildi. Her şeyden önce, hristiyanlar ve yahudiler için ayrı düzenlemeler yapılması ve bunu yaparken hristiyanlar arasındaki mezheb farklılıklarının dikkate alınması lazımdı. Çünkü katolikler, gregoryanlar, protestanlar ve Rum ortodokslar arasında önemli dinî

³⁶ BOA, *İrade-Hariciye* (İH), 8977.

³⁷ Yaptığımız hesaplara göre, 1835-1852 döneminde donanmada istihdam edilen hristiyan bahriyeli asker sayısı toplam 3978'dir. Tanzimat döneminde temelleri atılan ve her Osmanlı vatandaşının katılmakla mükellef tutulduğu yeni muvazzaf orduya gayrimüslimlerin ne şekilde iştirak edeceği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.

³⁸ *Takvim-i Vekayi*, 26 Şaban 1271.

³⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi*, Umum Vilayet (A.MKT.UM), 199/90; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul 1328, 114.

⁴⁰ Ufuk Gülsoy "1856 Islahat Fermanı", *DİA*.

⁴¹ *CM*, 27297; BOA, *Ayniyat Defteri* (AD), 780/38.

⁴² *CM*, 27297.

ayrılıklar vardı. Hepsinin kendilerine özgü Hristiyanlık anlayışları, sakramentleri, âyin usulleri, kutsal günleri ve hatta Süryaniler’de olduğu gibi, ayrı ibadet şekilleri bulunuyordu. Farklı mezhepte olanlar bir yana, temelde aynı mezhebe bağlı hristiyanlar arasında bile birliktelik yoktu. Rumlar ve Bulgarlar ortodoks oldukları halde birbirlerine düşmandı. Keza, aynı papayı tanıyan Melkitler ile Marunîler arasında da benzer problemler vardı. Bunların her biri için ayrı düzenleme yapmak ve birliklerde her mezhepten papazlar görevlendirmek gerekiyordu.⁴³ Bu kadar değişik unsuru tatmin edecek adil bir âyin düzenlemesi yapmanın zorluğundan olsa gerek, 1856’dan beri konu birçok defa gündeme geldiği halde gayrimüslimlerin istihdam ve ibadetlerine dair gözle görülür bir nizamnâme hazırlanamadı.

Osmanlı Devleti, 7 Ağustos 1909’da kabul edilen bir kanunla, askerlikle ilgili bütün muafiyet ve ayrıcalıkları kaldırarak, müslümanlar gibi hristiyan ve yahudi Osmanlı vatandaşlarının da orduya alınmasına karar verdi. 11 Ağustos’ta devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekâyi’de de yayımlanan bu önemli kanun, sadece gayrimüslimlere askerlik yapma mecburiyeti getirmekle kalmıyor, İstanbul gibi o tarihe kadar askerlikten istisna edilmiş mahaller ahâlisini de vatandaşlık görevi olarak gördüğü bu hizmetle mükellef tutuyordu. Bundan böyle, Osmanlı vatandaşı sıfatını taşıyan ve şartları hâiz olan herkes, ülkenin neresinde yaşarsa yaşasın veya buldukları toprakların geçmişteki statüleri ne olursa olsun, Kanun-ı Esâsî gereği askerlik hizmetini bilfiil yerine getirecekti.⁴⁴ Kanun, başta hristiyan ruhanî liderler ve cemaat ileri gelenleri olmak üzere, geniş bir kesim tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı.⁴⁵ Özellikle Ortodoks Rum Cemaati Patriği Yovakim, gayrimüslimleri orduya almak için hazırlıklar yapıldığını öğrendiği ilk günden beri huzursuzdu. Patrik Yovakim, konuyla ilgili olarak Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa ve Dahiliye nâzırı Ferid Paşa ile özel bir görüşme yapmış ve onların aracılığıyla hükümetten bazı isteklerde bulunmuştu.⁴⁶ Bu görüşmeden bir süre sonra Rum Patrikhanesi, 1909 Eylül’ünde bütün hristi-

43 Cevdet Paşa, *Tezakir*, Ankara 1986, III, 106-107; aynı müellif, *Maruzat*, İstanbul 1980, 113-114.

44 *Düstur*, III/I, İstanbul 1329, 420-421.

45 Tafsilat için bkz. Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Gayri müslimlerinin Askeralma Kanunu’na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3(2000), 93-102.

46 *Tanin*, 21 Mayıs 1909 ve 23 Mayıs 1909.

yan cemaatler adına Bâbîâlî'ye bir takrir vererek, hristiyan askerler için ayrı bölükler kurulmasını, askerlik sırasında din değiştirmenin yasaklanmasını, kışlalarda gayrimüslimlere ibadet yerleri ayrılmasını, orduya muvazzaf papazlar tayin edilmesini, perhiz günlerine riâyet edilmesini, mezheplerince kutsal sayılan günlerde dinî vazifelerini yapabilmeleri için hristiyan neferlere anlayış ve kolaylık gösterilmesini istemişti.⁴⁷ Bir süre sonra Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Katolik Ermeni patriklikleri ile Bulgar Eksarhlığı Osmanlı hükümetine bu defa da ayrı ayrı takrirler sunarak bilinen isteklerini tekrarladılar. Rum Patriği, Aralık 1909'da kendisiyle yapılan bir mülakat sırasında da, müşterek vatanlarının savunulması için askerlik hizmetine yerine getirmeye hazır olduklarını söylemekle birlikte, müslümanlar ile hristiyanların ayrı birliklerde istihdam edilmelerini ordudaki istikrar açısından adeta şart koşmuştu.⁴⁸ Diğer yandan, 1910 yılında, Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki Rum milletvekilleri hükümete ortak bir lââyha verip, orduda yalnız müslüman askerlerin ihtiyaçlarının düşünüldüğünü ileri sürerek, askerî birliklere imamlar gibi papazların da tayin edilmesini ve Hıristiyan subaylar yetiştirilmesini istediler.⁴⁹ Benzeri istekler sonraki yıllarda da devam edecekti.⁵⁰ Oysa ki Osmanlı Devleti, zorunlu askerlik uygulamasına geçildiği 1325 (1909-1910) yılından itibaren gayrimüslim askerlerinin dinî haklarına mümkün mertebe zarar vermeyecek tedbirler almaya özen göstermiş, yeni düzenlemeler yapmış ve hattı gayrimüslim cemaat liderlerinden gelen dinî nitelikli masum talepleri bile göz ardı etmemişti. Ancak, her şeyi bir anda değiştirmek, her isteği karşılamak mümkün değildi.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim askerlerin inançlarını dikkate alarak yaptığı ilk önemli icraat "*Yemin Nizamnamesi*" idi. Bu nizamnâme, askerî birliklerde temel eğitimlerini tamamlayan müslüman ve gayrimüslim acemi askerlerin, kumandanları huzurunda yapmaları gereken resmî yemin töreninin genel kurallarını, törenin nerede ve ne şekilde yapılacağını, askerlerin nasıl yemin edecekleri gibi konuların ayrıntılarını içeriyordu.⁵¹ Yemin töreni sırasında müslümanlar ile müslüman olmayan neferlere ayrı ayrı ve Türkçe olarak yemin ettiriliyordu. Törenin yapılacağı yere kurulan masalar üzerine sembolik

⁴⁷ *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1909, 18 Teşrin-i evvel 1909, 3 Teşrin-i sâni 1909.

⁴⁸ *Şurâ-yı Ümmet*, 200 (1 Kanun-ı evvel 1325), 10.

⁴⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, I, İstanbul 1940, 321-322.

⁵⁰ BOA, *Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye* (DH. MUJ), 1-8/29, lefler 21/1 ve 47.

⁵¹ *İD*, 658/30; BOA, *Şurâ-yı Devlet* (ŞD), nr. 65830.

silahların yanısıra üç semavî dinin kutsal kitapları konuluyor ve askerlik yeminini müslümanlar Kur'an, hristiyanlar İncil, yahudiler ise Tevrat üzerine şöyle yapıyorlardı:

*"Ben (filân) oğlu (filân), karada ve denizde, harbde ve sulhde her nerede olur ise olsun ordumuzun şevketli başkumandanı pâdişâhımız hazretlerine da'ima doğruluk ve sadâkat ile hizmet edeceğime ve pâdişâhımın nâmını, mukaddes sancağımın şânını, askerliğin namûs ve şerefini canumdan 'azîz bilip bu uğurda isteyerek ve severek hayâtımı fedâ etmekten hiçbir zamânda çekinmeyeceğime, her zamân vazîfesini, namûsunu sever, özü sözü doğru ve çalışkan bir asker gibi çalışacağıma Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı azîmü's-şân (Tevrat-ı şerîf veya İncil-i şerîf) hakkı için yemin ediyorum. Vallâhi ve Billâhi."*⁵²

Harbiye Nezâreti, gayrimüslim askerlerin haftalık (çarşı izni) ve yıllık izinlerini kutsal günlere göre ayarlamıştı. Bu günlerde eğitim yapmayan gayrimüslimler, kışla dışına çıktuktan sonra havra veya kiliseye gitmekte özgürdü.⁵³ Müslüman erlerin çarşı izni Cuma iken, hristiyanların Pazar, yahudilerin ise Cumartesi idi. Askerliklerini yaptıkları şehirlerde akrabaları veya yakınları olduğunu belgeleyen gayrimüslimlere 24 saat "evci izni" veriliyordu.⁵⁴ İlk zamanlar bazı hristiyan askerlerin hafta sonu ve yortu izinleri sırasında kiliseden çıktuktan sonra topluca meyhanelere gitmek, etrafa dağılıp

⁵² Aynı belgeler. Osmanlı ordusunda bulunan "erkân, ümerâ, zabutân, memûrîn-i sıhhiye vs. mensûbîn ile kâffe-i efrâd-ı askeriyye" nin yemin metni ise şu şekildeydi:

"Her hâl ve mekânda pâdişâhuma ve vatanıma Kanûn-ı Esâsî ahkâmı dâ'iresinde sadâkatle ifâ-yı hizmet edeceğime ve kavânin ve nizâmât-ı mevzûa-i devlete ve mâfûklarımın evâmirine tamâmiyle ita'ât ve ri'âyet eyleyeceğime ve hizmet-i askeriyyede bulunduğum müddetçe furûk ve cemiyât-ı siyasiyeden hiç birine intisâb ve dehâlet ve Devlet-i Osmaniyenin dahilî ve haricî umûr-ı siyâsiyyesine vechen mine'l-vücûh ka'tiyyen müdâhale etmeyeceğime

Muhammedîler

Kur'an-ı azîmü's-şân hakkı için

İsevîler

İncil-i şerîf hakkı için

Musevîler

Tevrat-ı şerîf hakkı için

Vallâhi-Billâhi" (Takvim-i Vekâyi, 31 Temmuz 1328/ 30 Şaban 1330).

⁵³ *Sabah*, 21 Mart 1326 (8 mart 1910).

⁵⁴ *Sabah*, 15 mart 1326 (28 mart 1910).

çevreyi rahatsız etmek gibi disiplinsizlikleri görülmesine rağmen, Harbiye Nezâreti izin uygulamasını kaldırmak gibi bir tedbire gerek duymadı.⁵⁵ Gayrimüslim askerlerin “dinî bayram” izinleri senede beş gün olarak düşünülmüştü.⁵⁶ Fakat, Rum Ortodoks Patrikliği ile Hahambaşılığın bu sürenin arttırılmasına ilişkin ricaları üzerine, dış temsilcilikler vasıtasıyla komşu ülkelerindeki asker izinleri hakkında yaptırılan araştırmadan⁵⁷ sonra, 25 Eylül 1910 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla bayram izinleri 10 güne çıkarıldı.⁵⁸ Harbiye Nezâreti, her yeni yıl öncesinde gayrimüslim cemaatlerin ruhanî liderlerine birer yazı göndererek, kendilerinden, on günü geçmemek şartıyla gelecek yıl kutlayacakları dinî bayramların isim ve tarihlerini gösterir listeler istiyor, hristiyan ve musevî askerlerin izin takvimlerini bu listelere göre belirliyordu.⁵⁹ Patrikhanenin verdiği listeye göre Osmanlı ordusundaki Ortodoks Rum askerlerin 1326 (1910-1911) yılı “izin günleri” şöyleydi:⁶⁰

-Milâd-ı Hazret-i İsa yortularının birinci ve ikinci günü.

-Re's-i Sene-i Milâdiyesi olan Kanun-ı sâni'nin ibtidâsı.

-Kanun-ı sâni'nin altısına müsâdif İlka-yı Salîb fi'l-Mâi Yortusu

-Mart'ın yirmi beşine müsâdif olan Yevm-i Beşâret Yortusu.

-Paskalye büyük haftasının Perşembe günü.

-Paskalye yortularının birinci ve ikinci günü.

-Haziran'ın yirmi dokuzuna müsâdif Havâriyyun yortusu.

-Ağustos'un on beşine müsâdif Hz-i Meryem Yortusu.

-Pazar günleri.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Ortodoks Rum askerler her sene Pazar günleri dışında, Hz. İsa'nın doğum günü yortusunda iki; miladî yılbaşında bir; Haçın suya atılma yortusunda bir; Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kaldığının müjdelendiği günün anısına kutlanan yortuda bir; büyük ve küçük Paskalye yortularında üç; Havâriyyun yortusunda bir ve Hz. Meryem yortu-

55 Sabah, 29 Mayıs 1910.

56 BOA, Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus Tahrirat (DH. SN. THR), 5/19, lef 7.

57 BOA, Meclisi Vükelâ Mazbatası (MV), nr. 153/19.

58 BOA, Bâbüli Evrak Odası (BEO), 287130.

59 BEO, 287130; BEO, 298709; MV, 153/19; MV, 153/22.

60 BEO, 287130.

sunda yine bir gün olmak üzere toplam on gün izinli sayılıyorlardı. Ortodokslar dışındaki diğer hristiyan askerler de cemaat liderlerinin Harbiye Nezâreti'ne göndermiş oldukları listelere göre yortu izni yapıyorlardı.⁶¹ Devlet, sadece barış zamanında değil savaş ortamında bile gayrimüslim askerlerin izin kullanmalarına imkân veriyordu. Mesela, Balkan Savaşı sırasında Müslüman askerlere kurban bayramında camiye gitme izni verilemezken, aynı tarihlerde hristiyan askerler paskalya münasebetiyle beş gün ev iznine çıkıyorlardı.⁶² Musevîler ise, 1327 (1911-1912) yılında şu günlerde izin yapılmaktaydı:⁶³

Hamursuz Bayramı	Mart'ın otuzuna müsâdif	Perşembe
Hamursuz Bayramı	Nisan'ın birine müsâdif	Cuma
Hamursuz Bayramı	Nisan'ın altısına müsâdif	Çarşamba
Hamursuz Bayramı	Nisan'ın yedisine müsâdif	Perşembe
Gül Bayramı	Mayıs'ın yirmisine müsâdif	Cuma
Re's-i Sene-i Museviyye	Eylül'ün onuna müsâdif	Cumartesi
Re's-i Sene-i Museviyye	Eylül'ün onbirine müsâdif	Pazar günü
Savm-ı Kebîr	Eylül'ün ondokuzuna müsâdif	Pazartesi
Sukot	Eylül'ün yirmidördüne müsâdif	Cumartesi
Sukot	Eylül'ün yirmibeşine müsâdif	Pazar günü

Gayrimüslim Osmanlı askerlerine gösterilen ibadet kolaylıkları sadece bunlardan ibaret değildi. Sözgelimi Harbiye Nezâreti, 20 Mart 1910'da İstanbul Rum Patrikhanesi'nde icrâ edilen yortu âyinine o tarihte yeni asker olan çok sayıda Rum'un katılmasına müsaade ederek, kendiliğinden bir iltifatta bulunmuştu.⁶⁴ Aynı günlerde, askerî okullardaki gayrimüslim öğrencilere ise, sabah derslerine geç kalmamak şartıyla Cumartesi ve Pazar günleri kilise ve sinagoga gitmeleri için izin veriliyordu. Bunun dışında hristiyan talebeler, büyük ve küçük paskalyalarda ikişer; sene başında bir olmak üzere yılda beş gün "dinî izin" yapıyorlardı. Yahudi öğrenciler için de durum

⁶¹ Aynı belge.

⁶² Mehmet Mercan, *Harb Ceridesi*, MÜ. Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, 61.

⁶³ Aynı belge.

⁶⁴ *Sabah*, 21 Mart 1910.

farksızdı. Askerî mekteplerdeki gayrimüslimler beş günlük iznin haricinde millî bayramlar ve resmî tatillerde de izne çıkmaktaydı.⁶⁵

Askerliğini Beyoğlu süvari kışlasında yapan bir Ermeni Osmanlı askeri, kendisiyle mülakat yapan *Pozantiyon* gazetesi muhabirine, ordudaki hristiyan askerler için “perhiz” günlerinde özel yemekler pişirildiğini, Pazar günleri kiliseye gitmelerine izin verildiğini, Pazar gününden ayrı olarak Cuma günleri müslüman askerlerle dışarı çıkmak isteyen Rum erlere bazen birkaç saat müsaade edildiğini, İstanbul’da akrabası olanların tatil günlerinde 24 saat “evci izni” yapabildiklerini, söylemekteydi.⁶⁶ Bâbiâli, 4 Kasım 1911’de yaptığı bir açıklamada, ordudaki bütün askerlerin inançlarına gereken saygının gösterildiğini ifade ederek, gayrimüslim cemaat liderlerinin bu konuda rahat olmalarını istedi. Bu arada, alınan bir kararla, silah altında iken din değiştirilmesi de yasaklandı. Gayrimüslim Osmanlı askerleri için getirilen bu yasak, hristiyan cemaat liderlerinin isteği üzerine hristiyan asker eşlerine de teşmil edildi. Buna göre, eşi askerde olan bir hristiyan kadın, kendi irâde ve rızasıyla dahi kocası yanında olmadıkça dinini değiştiremeyecek, bu çeşit ihtida müracaatları yetkililer tarafından kesinlikle işleme konulmayacaktı.⁶⁷

65 *Sabah*, 19 Mart 1910.

66 *Sabah*, 28 Mart 1910.

67 *MV*, 174/100; *BEO*, 311099.